

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Розглянуто один зі способів відшкодування шкоди. Визначено поняття «майнова шкода», «реальні збитки» та «упущена вигода», а також співвідношення цих категорій.

Ключові слова: шкода, відшкодування збитків, реальні збитки, упущена вигода.

Відшкодування збитків є одним зі способів захисту суб'єктивних цивільних прав, який за своєю юридичною природою є мірою цивільно-правової відповідальності.

Проблема відшкодування збитків розглядається науковцями в межах досліджень захисту цивільних прав та інтересів і відповідальності в цивільному праві. Окремим аспектам поняття збитків, підстав і порядку їх відшкодування приділяється увага в роботах таких вчених, як Т. В. Боднар, І. О. Дзера, В. М. Коссак, А. А. Кот, І. Є. Красько, Д. В. Примак, С. М. Приступа та ін. Однак питання складових поняття збитків є найменш розробленим у науці цивільного права. Це пояснюється тим, що воно залишилося поза увагою як у працях, присвячених загальним положенням про захист цивільних прав, так і в роботах, що стосуються цивільно-правової відповідальності.

Актуальність проблеми відшкодування збитків як найбільш поширюваного способу відшкодування майнової шкоди зумовлена тим, що у Цивільному кодексі України 2003 р. (далі – ЦК України) складові поняття збитків визначено по-новому.

Мета даної публікації – встановлення співвідношення таких правових категорій, як «шкода» і «збитки», а також дослідження змісту поняття «збитки» в цивільному праві.

Терміни «шкода», «збитки», «витрати» є семантично однорідними. Можливо тому вони іноді ототожнюються й використовуються як синоніми. На це звертається увага зокрема вищих судових органів при узагальненні ними судової практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків чи завданої шкоди [4]. Це можна пояснити іноді недбалим ставленням законодавця до юридичної термінології. Брак уніфікації при використанні певних правових понять і конструкцій залишається проблемою сучасного процесу цивільного законодавства.

До цього слід додати, що в чинному законодавстві саме поняття збитків та їх складових частин мають різне змістовне наповнення. У ст. 9 Закону України «Про страхування» [1; 2002. – № 7. – Ст. 50] використовуються категорії «*прямі збитки*» й «*непрямі збитки*», а в аналогічній ст. 988 ЦК України – «*реальні збитки*». При комплексному тлумаченні зазначених норм можна стверджувати, що вони мають бути тотожні, оскільки ними встановлюється розмір страхових виплат за договорами майнового страхування і страхування відповідальності. Статтею 924 ЦК України й п. 113 Статуту залізниць України [6] встановлюється відповідальність перевізника за втрату, нестачу, псування або пошкодження вантажу (багажу, пошти) в межах *фактичної шкоди*. У ст. 40 Закону України «Про телекомунікації» [1; 2004. - № 12. – Ст. 155] вживаються поняття «*фактичні збитки*» і «*втрачена вигода*». Таке, так би мовити, термінологічне розмаїття лише ускладнює діяльність правозастосовних органів. Вважаємо, що подібне змішування зазначених правових категорій має бути усунуте шляхом внесення відповідних змін до вказаних нормативно-правових актів.

Терміни «шкода» і «збитки» необхідно розмежовувати, тому що як правові поняття вони мають різне змістовне наповнення. Безперечним є той факт, що обидва вони є негативними явищами для особи й несприятливим результатом порушення її суб'єктивних цивільних прав та інтересів. Шкодою в цивільному праві вважається будь-який утиск особистого немайнового чи майнового блага. Залежно від того, чи має шкода вартісну форму, що

виражається в грошових одиницях, її поділяють на майнову й немайнову (моральну). У свою чергу категорія «майнова шкода» теж не є однорідною. Залежно від об'єкта, який зазнає утиску, розрізняють шкоду, завдану майну, майновим правам, життю чи здоров'ю фізичної особи та ін. Усталеним у науці цивільного права є трактування збитків як грошового вираження майнової шкоди. Незважаючи на те, що згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України моральна шкода, як правило, відшкодовується грішми або іншим майном, таку грошову (майнову) компенсацію не можна називати збитками. На жаль, ст. 225 Господарського кодексу України (далі – ГК України) до складу збитків включає матеріальну компенсацію моральної шкоди. Однак при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди вартісні розрахунки не здійснюються. Такі обчислення є неможливими з огляду на те, в чому полягає моральна шкода (фізичний біль, душевні страждання, приниження честі, гідності чи ділової репутації тощо). Розмір її компенсації зумовлюється іншими чинниками, зокрема характером та обсягом страждань (фізичних, душевних, психічних та ін.), яких зазнав позивач, характером немайнових втрат (їх тривалість, можливість відновлення тощо) та іншими обставинами.

Отже, поняття шкоди є ширшим за обсягом, ніж збитки, оскільки охоплює не тільки ті негативні наслідки правопорушення, які можуть бути обчислені як збитки, а й немайнову (моральну) шкоду, яка не має вартісного еквіваленту.

Юридична категорія «збитки» традиційно тлумачилася в основних актах цивільного законодавства. Наприклад, відповідно до ст. 117 ЦК УРСР 1922 р. під збитками розумілися як дійсна шкода майну, так і упущена користь, можлива за звичайних умов обороту. У ч. 2 ст. 203 ЦК УРСР 1963 р. зазначалося, що збитками є витрати, зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також не одержані кредитором доходи, які він одержав би, якби зобов'язання було виконано боржником. Стаття 22 чинного ЦК України визначає збитки таким чином: а) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі; б) витрати, які особа зробила або

мусить зробити для відновлення свого порушеного права; в) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене.

Як бачимо, збитки, що підлягають відшкодуванню, теж є неоднорідними за своїм змістом. Традиційно розрізняють дві складові збитків: *реальні збитки* й *упущена вигода*. Критерієм їх розмежування є форма прояву негативних наслідків у майновій сфері особи, право якої порушено.

Реальними збитками підкреслюється, що існують фактичні утиски майнової сфери потерпілої особи. Поняття «реальні збитки», наведені в ЦК України та ГК України, не є тотожними. Наприклад, за ч. 2 ст. 22 ЦК України до реальних збитків належать: 1) *втрати*, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі; 2) *витрати*, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Згідно з ч. 1 ст. 225 ГК України реальними збитками є: 1) *вартість втраченого*, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; 2) *додаткові витрати* (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків унаслідок порушення зобов'язання другою стороною. Порівняння норм-дефініцій ЦК України й ГК України, що визначають поняття «реальні збитки», не служать на користь останнього. Єдиним позитивним моментом у цьому визначенні, що міститься в ГК України, є зауваження про те, що реальні збитки можуть бути пов'язані з *втратою майна, а не тільки з його знищенням чи пошкодженням*. Однак цілком нелогічним видиться ігнорування такої частини реальних збитків, як витрати, які особа мусить понести в майбутньому для поновлення свого порушеного права. Ця позиція має свої витoki із законодавства радянських часів. Наприклад, у Тимчасовій методиці визначення розміру шкоди (збитків), завданих порушенням господарських договорів [2], закріплювалося правило, що майбутні витрати до суми шкоди (збитків) не включаються й можуть стягуватись у майбутньому, якщо вони будуть фактично здійснені потерпілою стороною. Можливо такі неекономні процеси

відшкодування збитків і були виправдані в умовах планової економіки, але сьогодні вони є нелогічними й недоцільними.

Включення до складу реальних збитків витрат, які особа мусить понести в майбутньому для відновлення свого порушеного права, є новелою чинного ЦК України. Останні ж справедливо відносять до реальних збитків. Хоча витрати будуть зроблені лише в майбутньому (тобто вони ще фактично не зменшили майнової сфери особи), але їх здійснення об'єктивно необхідне для усунення негативних наслідків правопорушення.

Необхідно вказати й на певну недосконалість використання юридичних категорій при визначенні поняття «реальні збитки» в ЦК України. По-перше, при вказівці на втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням *речі*, невиправдано використовується термін «річ». В аналогічній нормі ЦК РФ використано термін «майно». Оскільки до складу майна входять не тільки окрема річ чи їх сукупність, а й майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України), оперування саме цим терміном, як таким, що має більше змістовне навантаження, є логічнішим. По-друге, перелік реальних збитків сприймається як вичерпний, однак існують також інші прояви негативних наслідків правопорушення, які, по суті, теж належать до реальних збитків, зокрема: а) *втрати*, яких зазнала особа у зв'язку з юридичною неможливістю повернення свого майна від добросовісного набувача (ст. 388 ЦК України); б) *позбавлення майна* в результаті злочинних дій третіх осіб, які не були встановлені, та ін. З огляду на це вважаємо за необхідне вдосконалити ч. 2 ст. 22 ЦК України шляхом внесення до неї відповідних змін.

Другою складовою збитків є *упущена вигода*, тобто доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. Цей вид збитків полягає в тому, що всупереч очікуванню майнові активи суб'єкта не збільшились. Розмір упущеної вигоди обчислюється лише приблизно, оскільки невідомо, які чинники могли б мати вплив на прибуток. Позивач повинен довести *реальну* можливість отримання майна, грошових сум, якби його право не було порушено. Теоретичні припущення щодо абстрактних

доходів при вирішенні питання про відшкодування упущеної вигоди до уваги не приймаються.

Поняття «упущена вигода», «неодержані доходи» і «втрачена вигода» в актах законодавства використовуються як тотожні. Найменш вдалою є саме категорія «втрачена вигода», оскільки вона не відбиває повною мірою сутності цього виду збитків. Утратити можна лише те, що було в наявності. Що ж до вигоди, яку могла б одержати особа, якби її право не було порушено, то така вигода лише передбачалася, але ще не існувала й не була складовою частиною майна цієї особи. Отже, таку вигоду логічно йменувати все ж таки упущеною. Поняття «неодержана вигода» чи «неодержані доходи» також не виявляють обставин, за яких діяльність особи не є прибутковою. Не одержати бажаного результату можна й як через власні прорахунки, так і через зміну ситуації на ринку відповідних товарів чи послуг. Одним із значень терміна «упущення» є відсутність належної повноти чого-небудь [5, с. 695]. Отже, термінологія, використана в ЦК України, на наш погляд, є досить вдалою, що повною мірою відбиває сутність категорії «упущена вигода».

Новелою чинного ЦК України в регулюванні розміру й порядку відшкодування завданих збитків є правило про можливість стягнути з особи, яка порушила право й одержала у зв'язку із цим доходи, упущеної вигоди в розмірі, не меншому від останніх. В англо-американській правовій системі такі збитки йменуються реституційними. Хоча законодавець і пов'язує таке відшкодування з упущеною вигодою, фактично дане положення містить елементи окремого самостійного способу відшкодування майнової шкоди – стягнення доходів, одержаних правопорушником у зв'язку з його протиправною поведінкою. Отже, особа, право якої порушено, вправі вимагати сплати не тільки того, наскільки зменшилося її майно, а й того, наскільки збільшилось майно порушника.

Доходи від правопорушення, що стягуються на користь потерпілої особи, не можна кваліфікувати як упущену вигоду, як не вважаються вони й реальними збитками (дохід порушника не належав до майнової сфери

стягувача, тому він не є втратою в розумінні ч. 2 ст. 22 ЦК України). Конструкція абз. 2 ч. 3 ст. 22 ЦК України дозволяє стверджувати, що й законодавець не вважає це упущеною вигодою, а лише співвідносить розмір останньої з розміром доходів, одержаних від правопорушення. Розмір упущеної вигоди належить доводити позивачеві, але при стягненні доходів це правило не застосовується.

Необхідність доказування розміру упущеної вигоди існує лише в тих випадках, якщо позивач вважає її розмір більшим від доходів, одержаних відповідачем. Тому складається така ситуація: невідомо, чи могла б особа, право якої порушено, одержати вигоду в тому ж розмірі, що й порушник, оскільки в них можуть бути різні здібності до підприємництва. Більше того, не має юридичного значення й той факт, чи спрямував би взагалі позивач належним чином виконане зобов'язання на діяльність з метою одержання прибутку. Отже, встановлюючи вказане правило, законодавець нібито відходить від компенсаційної ознаки цивільно-правової відповідальності. Такий виняток із загального права має бути юридично виправданим.

У доктрині цивільного права перерозподіл доходів від правопорушення на користь потерпілої особи обґрунтовується принципом неприпустимості збагачення за рахунок порушення чужого права. Даний спосіб захисту цивільних прав та інтересів має не компенсаторний, а швидше каральний і превентивний характер. У судовій практиці практично немає справ за вимогами про стягнення доходів від правопорушення, хоча в деяких із них такі вимоги мали б перспективу бути задоволеними судом.

В англосаксонській правовій сім'ї перерозподіл доходів, одержаних від правопорушення, є загальноновизнаною необхідністю. Справи по відшкодуванню особі, право якої порушено, доходів, одержаних правопорушником, є поширеними. Запроваджено навіть інститут *реституційного права* за правопорушення, який ґрунтується на засаді, що ніхто не вправі несправедливо збагачуватися за чужий рахунок.

У цивільному законодавстві України можливість альтернативного стягнення так званих реституційних збитків установлена Законом України «Про авторське право та суміжні права» [1; 2001. – № 43. – Ст. 214]. У разі:

- а) порушення будь-якою особою авторського та (або) суміжних прав;
- б) недотримання передбачених договором умов використання творів і (або) об'єктів суміжних прав;
- в) використання творів та об'єктів суміжних прав з обходом технічних засобів захисту чи з підробленням інформації і (або) документів про управління правами;
- г) створення загрози неправомірного використання об'єктів авторського права і (або) суміжних прав чи інших порушень особистих немайнових і майнових прав суб'єктів авторського та (або) суміжних прав – останні вправі вимагати: *або* відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду; *або* стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського та (або) суміжних прав; *або* виплату компенсацій.

Тлумачення цієї норми Закону дає змогу дійти такого висновку: перелічені три способи захисту авторського та (або) суміжних прав є взаємовиключними, тобто вони *не можуть застосовуватись одночасно*. Позивач вправі *обрати одну* з альтернативних вимог. При цьому найскладнішим на практиці є процес доведення потерпілим розміру завданої шкоди (збитків).

Певні труднощі виникають і при встановленні розміру доходу, одержаного правопорушником. Компенсація ж підлягає виплаті в разі доведення факту порушення майнових прав суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, а не розміру заподіяних збитків. Для задоволення вимоги про виплату компенсації достатньо наявності доказів учинення особою дій, які визнаються порушенням авторського права і (або) суміжних прав. Найбільш привабливим є такий спосіб захисту прав, як виплата компенсації. Отже, суд повинен дослідити об'єктивні критерії, що можуть свідчити про орієнтовний розмір шкоди, завданої неправомірним використанням об'єкта авторського права (суміжних прав), зокрема з'ясувати: 1) суму можливої винагороди за аналогічне

використання спірного твору на умовах ліцензійного договору, яка встановлювалася суб'єктом авторських прав за попередніми договорами або відповідає усталеній практиці в даній сфері; 2) обсяг порушення (одноразове чи багаторазове використання спірних об'єктів); 3) наявність (відсутність) умислу щодо порушення авторських (суміжних) прав; 4) чисельність потерпілих осіб; 5) можливість відновлення попереднього стану й необхідні для цього зусилля та ін. Правову позицію стосовно цього викладено в п. 33 Рекомендацій президії Вищого господарського суду України від 10 червня 2004 р. № 04-5/1107 [3].

Розмір компенсації, яка виплачується замість відшкодування збитків чи стягнення доходу, визначається судом, виходячи з обсягу порушення та (або) намірів відповідача. Законом встановлені межі такої компенсації від 10 до 50 000 мінімальних заробітних плат.

Таким чином, шкода є родовим поняттям, що складається з майнової та немайнової (моральної) шкоди. Грошове вираження майнової шкоди називається збитками. За чинним цивільним законодавством України збитки поділяються на реальні збитки та упущену вигоду. Альтернативним способом відшкодування майнової шкоди у формі упущеної вигоди є стягнення з правопорушника доходів, одержаних ним у зв'язку з порушенням права.

Список літератури:

1. Відомості Верховної Ради України.
2. Временная методика определения размера ущерба (убытков), причиненного нарушениями хозяйственных договоров : одобр. Гос. комиссией СМ СССР по экономической реформе 21.12.1990 г. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : www.ligazakon.ua
3. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності : рекомендації президії Вищ. госп. суду України від 10.06.2004 р. № 04-5/1107 // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 2008. – № 11. – С. 13–43.
4. Про результати вивчення та узагальнення судової практики вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища : лист Вищ. госп. суду України від 01.01.2009 р. // Вісн. госп. судочинства. – 2009. – № 3. – С. 20–48.
5. Словарь русского языка : в 4-х т. / [редакторы тома Л. Л. Кутина, В. В. Замкова]. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1961. – Т. 4. – 1088 с.
6. Статут залізниць України : затв. пост. КМУ від 06.04.1998 р. № 457 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 14. – Ст. 548.

Баранова Л. Н. Возмещение убытков как способ защиты гражданских прав.

Рассмотрен один из способов возмещения вреда. Определены понятия «имущественный вред», «реальные убытки» и «упущенная выгода», а также соотношение этих категорий.

Ключевые слова: вред, возмещение убытков, реальные убытки, упущенная выгода.

Baranova L. N. Compensation of damages as means of civil rights defence.

Academic paper relates to one of the means of damage compensation. There have been defined such terms as «material damage», «real damages», «missed profit» and correlation of those categories.

Key words: damage, compensation of damages, real damages, missed profit.